

בדמותו של שיח' אל-אסלאם [...] אדם מצפה לראות את ה'ביסמילה' בעמוד הראשון של חיבור דתי, אבל במקומה הוא מוצא אמרה מפי אתארוך ולאחריה את ה'נאום אל הנוער' שלו ואת מילות ההמנון הלאומי [...] (Dilipak 1990).

"[...] בני עמי הם אנשים טובים מאוד. בני עמי באו מאסיה התיכונה. הם החלו להתיישב באנטוליה לאחר הניצחון במלוגירט. הם של בני עמי היא האסלאם [...]. בני עמי מסורים מאוד למולדת. בעת מלחמה גשים, ילדים וגברים נלחמים יחד [...]" (אורקן, בן 13, יילה, 1990).

החילוניות והפרדת הדת מן הפוליטיקה מקובלות בתור עקרונות יסוד של המשטר הרפובליקאי בתורכיה. בסעיף 24 של החוקה משנת 1982 נקבע במפורש ש"אין אדם יכול לנצל את הדת כדי לשנות את המבנה החברתי, הכלכלי, הפוליטי או המשפטי של המדינה לפי עקרונות דתיים, ואף לא להשתמש בדת או ברגשות דתיים כדי לקדם את האינטרסים האישיים או הפוליטיים שלו".¹ אבל תורכים בעלי נטייה דתית-לאומית אינם מסכימים עם הדברים. אלה סבורים שניתוק העם התורכי מאמונתו גרם לאבדן אידיאלים לאומיים ולפיגור תמידי בהתפתחות המדינה. לדעתם הלאומיות המושתתת על ערכים אסלאמיים – ולא על ההומניזם החילוני – היא שתושיע את העם התורכי. בפועל הם מנסים להחיות רעיונות ישנים יותר של זיקה קיבוצית, ובייחוד את השניות הקדם-רפובליקאית של דת ומדינה – "דיניו ד'ולת" – בתור מנגנון בר-קיימא של הקונצנזוס הפוליטי. הממסד הצבאי, לעומת זה, רואה את עצמו כמגן הרפובליקה החילונית והוא חותר להרחיק את המפלגות הדתיות המוצהרות מן השלטון במדינה. בשנת 1997 האשים הצבא את המפלגה הדתית השלטת, "מפלגת הרווחה" (Refah Partisi), בניסיון להשיב על כנו את חוק השריעה הדתי, ובלחצו אסר בית הדין העליון

1 סעיף דומה הוא סעיף 19 בחוקה של 1961. המשטר הרפובליקאי התנקז בהדרגה מן הזוגות הדתית ומיסד תרבות פוליטית שהקפידה להפריד את הפוליטיקה מן הדת. לפי "החוק לשמירת הסדר" משנת 1925, שהעניק לנשיא דאן מוסטפא כמאל סמכויות חירום רחבות, קבע סעיף 1 כי "ניצול הדת לצרכים פוליטיים", הוא עברה שעונשה מוות (Lewis 1968: 281). ב"הוציא הפדלמנט את האסלאם מן החוקה כליל. בשנות השלושים הפכו השלטונות את הפקולטה לתיאולוגיה באוניברסיטת אסתאנובול למכון לחקר האסלאם, אסרו על לבשת בגדי כהונה מחוץ לאתרי הפולחן, ביטלו את התארים הדתיים המסורתיים, הפכו את מסגד איה סופיה למוזיאון, החליפו את לשון הקריאה לתפילה מערבית לתורכית וקבעו את יום ראשון כיום המנוחה הרשמי. אף על פי שפקידי המדינה דחקו את רגלי הדת מן התרבות הפוליטית של הארץ, הם עדיין ביקשו לעצמם שליטה על העלמא. הנשיא פיקח במישרין על ה"מנהל לענייני דת", שלטמכתו היו מסורים מינויים דתיים, משכורות של אנשי דת וורשומיהם. ההיבדל העיקרי בין העוסמאנים לכמאליסטים היה שהאחרונים לא גילו כל סובלנות כלפי שום ארגון דתי אוטונומי שאיננו תלוי במדינה. אנשי הדת, כמו הסורים בבתי הספר, נעשו אפוא לעובדי מדינה המקבלים את שכרם מהקופה הממלכתית.

הפוליטיקה של החילוניות הצבאית והמיליטריזם הדתי בתורכיה לאחר הפכת 1980

סם קפלן

המאמר מתמקד באופן השיטתי שבו בנה הצבא התורכי את האידיאלים הפוליטיים שלו באמצעות מערכת החינוך הלאומית. על ידי בדיקה מדוקדקת של תכניות הלימודים בבתי הספר מבקש המאמר להראות כיצד חידש הצבא את הקשרים המחייבים שבינו לבין האוכלוסייה האזרחית התורכית לאחר ההפכה הצבאית של 1980. יחד עם תומכיה הדתיים של אידיאולוגיית "הסינתזה התורכית-אסלאמית", בנה הצבא תכנית לימודים המעלה על נס לא רק את האתאורפיזם בעל הדימוי החילוני (חיו ומשנתו של מוסטפא כמאל אתאורכי) אלא מטפחת גם מיליטנטיות בהשראה דתית. הטענה העיקרית של המאמר היא כי הוויזג של דת ומדינה, שבמסגרתו נדרש כל ילד-אזרח לזהות עצמו כמגן האמונה האסלאמית, עורר ויכוחים מפלגים על תפקידה החוקתי של החילוניות במדינה ובחברה התורכית, שפעלו לרעת הדת והמדינה.

"[...] נוק רב נגרם בידי אנשים [...] שניצלו את הדת ואת מסורות העבר למען מסרות פוליטיות [...]. בשום פנים אין להניח לאנשים שכאלה להיות בעלי סמכות ואחריות [...]" (מתוך גאום המפקד באקרמיה הצבאית) (Birand 1991: 74).

"[...] חילוניות איננה אתאיזם ואף לא עוינות כלפי הדת. להפך, היא מכבדת רגשות דתיים. אבל בשם שום דת אין להפעיל לחץ על מצפוננו האישי של אדם כלשהו. לאסלאם מבנה חילוני [...]. נמנע הניצול הפוליטי של רגשות דתיים. שקרנים ומסבירים מתחסדים ניצלו רגשות דתיים בטענה 'זהו צו דתי', אבל לאמתו של דבר הוליקו שולל את מחשבותיהם ואמונותיהם הטהורות של בני עמנו, וכך הסיטו את הבריות מן הדת האמיתית [...]" (Parmaksizoglu 1988: 168).

"[...] מעניין שכריכותיהם של כל ספרי הלימוד בתחום הדת מעוטרות בדיוקנו של מוסטפא כמאל אתאורכי כשהיה בן 35, לבוש מקטורן וענוב עניבת פרפר, ומצויר

* במאמר זה שיטת התעתיק העברי משקפת ככל הניתן את הפונטיקה התורכית.

על קיומה. ב-1999 אימו ראשי הצבא לעשות כן גם לממשיכת דרכה, "מפלגת המוסר" (Fazilet Partisi).

בדיונים על ההתפתחויות הפוליטיות בתורכיה בימינו מרבים לראות במאבקים שבין הצבא לבין הדתיים מלחמה בין החילונית לאסלאם, ולעמוד על הבדלים הקיימים בין הצדדים הנצים בעניינים שכלל אינם ניתנים להשוואה. ואולם דווקא אנשי הצבא הם שהרבו להציג את התורכים כאומה יראת שמים מן הבחינה ההיסטורית וה"מנטלית"². ואכן אורחים רבים ברפובליקה החילונית התורכית מזדהים ברצון עם המורשת האסלאמית ועם האתוס הצבאי גם יחד. היכן עוברים אפוא קווי התיחום בין הרטוריקה האסלאמית של הצבא לבין המדיניות של יריביו הדתיים במוצהר?

בניסיון להבין את הפולמוס על החילוניות בתורכיה אבחן איך הצבא מעצב באורח פעיל את האידיאלים הפוליטיים שלו באמצעות מערכת החינוך הלאומית. תחילה אראה כיצד, מאז הפכת 1980, הפכו הגנרלים את תכניות הלימודים על פיהן ושמו דגש חזק על האתאורכיזם, על חייו ועל הגותו של מוסטפא כמאל אתאטורק, מייסד הרפובליקה התורכית. לאחר מכן אראה איך כרתו ראשי הצבא ברית עם מרכז הקשת הימנית הפוליטית, ובייחוד עם פטרוניה בעלי התודעה הדתית של האידאולוגיה המכונה "הסנתזה התורכית-אסלאמית" (Türk-Islam sentezi). בשל הברית הזאת לא זו בלבד שהצבא הסכים בגלוי להגברת לימודי הדת במערכת החינוך החילונית, אלא הוא אף השתתף השתתפות הפעילה בגיבוש סינקרטיזם חדש של לאומנות צבאית ולוחמנות דתית. יחד רוממו קובעי המדיניות הדתיים ושלטונות הצבא דמות קיבוצית ייצוגית חדשה – "החייל התורכי, מגן האמונה המוסלמית" – בתוך תכנית הלימודים. קונצנזוס דתי זה בעניין של מדיניות תרבותית לא חלחל אל התרבות הפוליטית של אנשי הצבא עצמם. האקדמיות הצבאיות היוקרתיות, שאינן כפופות למשרד החינוך ולתכניות הלימודים שלו, מסרבות לקבל תלמידים בוגרי בתי ספר דתיים. בקרב המשכילים ופשוטי העם גם יחד עוררו תנאי הקבלה של אקדמיות אלה פולמוס מר על החילוניות ועל תפקידו של הצבא בעיצוב תרבותה הפוליטית של הארץ. לפיכך אני טוען, ניטש מאבק תמידי בין הצבא לבין הפוליטיקאים הדתיים על תפקידה המכונן של החילוניות בחברה של תורכיה ובשיטת המשטר שלה.

אתאר גם את הדרך שבה הממסד הצבאי מביא לידי ביטוי את העקרונות החשובים לו במערכת החינוך הלאומית, ואיזו תהודה הוא מעורר בקרב הציבור המשכיל והלא-משכיל בתורכיה. בתוך כך אגנע מן הנרטיב ההיסטורי הפשוט. אדרבה, אני מכיר במורכבותם של המאורעות המתרחשים במערכת החינוך בתורכיה של ימינו. כפי

2 גם מלומדים כגון: מרדן והלינג חזרו על הטענה הזו בלי שום ביקורת, ראה: Helling and Helling 1978; Mardin 1986.

שאמר אנטוניו גרמשי: "כל רגע חברתי-היסטורי עשיר בסתירות, [דווקא משום שהוא] [...] מניח מראש את קיומם של מדרג, ניגוד, מאבק" (Gramsci 1985: 93-94). דברים אלה מתוקים את טיעוני; העושר הזה הוא שנותן לו תוקף. שני "רגעים חברתיים-היסטוריים" כאלה ייבחנו כאן – השלטון הצבאי הישיר מ-1980 עד 1982, ושובה של הפוליטיקה האזרחית בין 1982 ל-1990. כדי לאשש את טיעוני אני נעזר הן במקורות "ממשלתיים" כתובים (ספרי לימוד, תכניות משרד החינוך) והן במידע שאספתי במהלך שנתיים של מחקר אתנוגרפי במערכת בתי הספר של יילָה, עיירה קטנה של 5,000 גוש בהרי טאורוס שבדרום תורכיה.³ שם עלה בידי להעמיק ולבחון את הדרכים שבהן הטמיעו ילדים ומבוגרים את הערכים הלאומיים שספגו בבית הספר.

א. אומה של חיילים

בתורכיה, כבמקומות אחרים, הוטל על הצבא לא אחת לשמש "מורה האומה".⁴ ואולם המחקרים על צבאה של תורכיה מגבילים את עצמם לעתים קרובות לבחינת משימה פדגוגית זאת בחינוך הבסיסי המוקנה לחיילים המגויסים.⁵ הרעת לא ניתנה די הצורך על הדרכים שבהן הצבא פועל באמצעות המוסדות האזרחיים כדי להפיץ את השקפת עולמו, ובייחוד לעודד בקרב האזרחים נאמנות גמורה לכוחות המזוינים של המדינה. מצד אחר, משקיפים שבתנו את החברה האזרחית בתורכיה של ימינו הרגישו את המטרות ה"אזרחיות" של החינוך הציבורי (Berkes 1964; Lewis 1968; Kazamias 1966). לדעתם בתי הספר של המדינה מיטיבים להתמודד עם הצורך בפקידות אזרחית משכילה יותר ובאוקלוסייה נאורה יותר. לפי הנרטיב הזה הצבא הוא כביכול גוף חסר עצמיות וחסר פניות, התומך במשימת האזרח של הרפובליקה. השקפות כאלה מחזקות ומאששות את הרטוריקה של הצבא. ואולם מן התפקיד המכריע שמילא הצבא בפוליטיקה של תורכיה לאחר מלחמת העולם השנייה עולות מסקנות אחרות. פעמיים, ב-1960 וב-1980, הפיל הצבא את הממשלה האזרחית, הקים ממשל צבאי וכפה על

3 כדי להגן על זהותם של מקורות המידע שלי כחתי לקרא לקהילה "יילָה", שם שפירושו המילולי "דסה מישורית".

4 ראה, למשל: Bertaud 1988; Lynn 1984; Finer 1975. ברומה לכך, המדינה מכנה את המורים לא פעם ב"יני צבא הידע" (firfan ordusu).

5 משהונגה חובת הגיוס לכול קיבל עליו הצבא משימות פדגוגיות רבות שהיו עד אז בידי מערכת החינוך. אחת משימות הצבא הייתה ללמד מגויסים כפריים מנהגים וערכים "טורניים" (Lerner and Robinson 1960). לפנים היו בני הכפרים הנבערים לומדים קראו וכתבו בקורסים מיוחדים שכינו "בתי ספר צלי" (Ali okulu). הצבא ביטל קורסים אלה בשנת 1972. אך על פי כן, מדי שנה בשנה לומדים כ-20,000 מגויסים קראו וכתבו (122-123; Birand 1991). כך מוקנה למנהגים אלה ערך לאומי. נוסף על טיפוח מסירות מוחלטת לאומה התורכית בקרב המגויסים, מלמדים אותם גם הרגלי ניקיון ותזונה.

המדינה חוקה שחזקה את האידיאלים הפוליטיים שלו עצמו. בתוך כך אף התערב הצבא במישורין במערכת החינוך הממלכתית. התערבות זאת ניכרה במיוחד לאחר הפכת 1980, אז הידק הצבא את הזיקה הממסדית בין הכוחות המזוינים לבין מוסדות החינוך, ובתוך כך הטיל פיקוח הדוק יותר על סגל ההוראה, על התלמידים ועל תכניות הלימודים.

ב־12 בספטמבר 1980 הוטל על המדינה כולה ממשל צבאי בידי ראש המטה הכללי של הצבא התורכי, קנאן אֶוֶרֶן (Evren), ועמיתיו. הם הצדיקו את המעשה בקוצר ידם של הפוליטיקאים למשול במדינה ולהתמודד בעילות עם התמוטטות החוק והסדר. בין 1971 ל־1980 קמו בתורכיה לא פחות מתשע ממשלות קואליציה, והאלימות האזרחית – תחילה בערים ובקמפוסים של האוניברסיטאות ולאחר מכן בכפרים ובבתי הספר הציבוריים – גבתה מחיר של אלפי הרוגים (Leder 1976; Mardin 1978; Magnarella 1982; Szyliowicz 1972).⁶ זאת ועוד, הגנרלים האשימו את הפוליטיקה המפלגתית שהיא מניחה לאידיאולוגיות זרות להשחית את הנוער התורכי, כשמרקסיסטים נאבקים בלאומנים קיצונים וחילוניים נלחמים באסלאמיסטים על דמותה המוסרית של המדינה והחברה בתורכיה. הכרזתם כי "אבי האומה", מוסטפא כמאל אתאטורק, ייפה את כוחם להיות מגיניה הפוליטיים הנייטרליים של האומה, אפשרה לצבא להציג את עצמו כגוף בעל ערכים, ממושמע ואיכותי, שאין לו עניין במאבקים אידיאולוגיים ואישיים. אחדות האומה נעשתה אפוא חשובה יותר מהעיקרון של אי־התערבות בפוליטיקה האזרחית.⁷

שנתיים אחרי ההפכה מסרו הגנרלים את מוסדות המדינה לידי המדינאים, אחרי שהבטיחו שמעמדם כסוכן התרבותי המרכזי בזירה הפוליטית הלאומית יעמוד בעינו. קודם שהשיבו את השלטון לידי האזרחים גיבשו ראשי הצבא תכניות לימודים שיחנכו את הנוער לאתאטורקיות (Atatürkçülük), כלומר לעקרונותיו של החייל־המדינאי מוסטפא כמאל אתאטורק. כל התלמידים, מכיתה א' ועד לכיתות הגבוהות ככל

6 בשמונת החודשים הראשונים של שנת 1980 לבה נהרגו למעלה מ־1,606 בני אדם בהתנגשויות בין קיצונים משמאל ומימין (Pulse, 3 September 1980: 31). בסך הכול נהרגו 5,241 בני אדם בשנתיים שקדמו להפכה ועוד 14,152 נפצעו במעשי אלימות אזרחיים (Pulse, 15 September 1980). בממוצע 20 הרוגים ביום.

7 כבר בהיותם צעירים, לומדים קצינים בצבא תורכיה שתפקידם הוא להגן על הרפובליקה. באקדמיות הצבאיות הם לומדים ש"יעדם הכולל של הכוחות המזוינים של תורכיה הוא להבטיח מבנה איתן למדינה [...] הכוחות המזוינים התורכיים הם יסודות המדינה שלא יימושו" (84: Birand 1991). ספרי הלימוד של הצעירים קובעים שהצבא אחראי לקיומה התמידי של הרפובליקה. הנדסית העצמית הארפוליסית הואת סופחה משנת 1924 ואילך, או הורד המטה הכללי ממעמדו כמיניסטריון אוטונומי הענף לגוף הכפוף לנשיא ולשר ההגנה (92: Hale 1994).

המגזרים, חויבו ללמוד על חייו והגותו של אתאטורק לפי גרסת המטה הכללי,⁸ כפי שפורטו ב"הנחיות להוראת התיקונים והעקרונות של אתאטורק בבתי הספר היסודיים והתיכוניים":

מתוך נאמנות ליעדיה ולהצהרותיה של התכנית הנוכחית ולפי גילם ורמת ידיעותיהם של התלמידים יש להביא לידי כך שכל תלמיד בתי הספר היסודיים יאהבו את אתאטורק מתוך הכרה, בעבודתם בכיתה ומחוצה לה. יש להבהיר להם בדרכים נאמנות איך הם קשורים לפועלו. הכרת אתאטורק ומפעליו וההודות עמם לא יהיו מוגבלים למקצוע מסוים שיוקדם לכך. בכל הזדמנות יש לשוב ולהביא לידיעת התלמידים את אישיותו של אתאטורק, את המאורעות החשובים במלחמת השחרור, את תיקונו, את עקרונותיו והשקפותיו, וכן את אמרותיו של מנהיגנו הדגול. על התלמידים להיות מודעים לאתאטורפיזם.⁹

ביסוד הדברים עומד הרעיון שאידיאולוגיה זאת, שנהגית מחסות של הצבא, תחזק את האחדות הלאומית ותמנע את שובן של "שנות התוהו ובהו" (anarşi yılları) בהן נהרגו אלפי אזרחים.

בתי הספר ביילה, בככל רחבי תורכיה, ממלאים בקפדנות אחר הנחיות הממשלה. קירות הפרוודורים וכיתות הלימוד מעוטרים בתמונות דיוקנו של אתאטורק, המופיע גם על כריכותיהם של ספרי לימוד, ובכלל זה ספרי המבוא ללימודי האסלאם. לאתאטורק שמור מקום דומה גם בתכניות הלימוד.¹⁰ אין תחום לימוד שבו שמו אינו נזכר: בשיעורי חשבון מחשבים תלמידי כיתה ב' כמה שנים חלפו מאז מותו, בשיעורי מוסיקה ואמנות שרים לו תלמידי חטיבות הביניים שירי הלל ומציירים את דיוקנו, ובכיתות הנמוכות מוקצות שעות לימוד רבות לקריאת פרויקט מחייו המופתיים, לאהבתו את פשוטי העם, למסירותו לארץ ולמחויבותו לחינוך ולהשכלה.

8 עניין זה הודגש ביתר שאת על ידי הממשלה האזרחית של סורגוט אוזל (Özal) ב־1986: "מתוך כוונה לגדל דורות של אתאטורכיסטים חייבים כל תכניות הלימודים וספרי הלימוד בכל טוהי בתי הספר ובכל רמות החינוך לשקף בשיטתיות ובאורה מסור את עקרונותיו ותיקונו של אתאטורק" (Tebliğler 1986 June 30 [2212], 49 Dergisi A.Dergisi 49 [2212], 30 June 1986). "עיתון התקשורת", להלן (TD) הוא דו־שבועון המדווח על כל החלטות משרד החינוך מאז 1939. דיווחיו אלה מלמדים על תחומי השיח וסוגיו המתקיימים ברגעים סוציו־היסטוריים שונים: נאומי שרים, ועידות בענייני חינוך, ארגון תכניות שונות לבתי הספר, קריטריונים לבחירת תכניות לימודים, צוותים וספרי לימוד.

9 TD 45(2104), 18 January 1982: 36.

10 בכיתה א', שבעית מן המסמכים לקריאה (6 מתוך 47) מוקדשים לאתאטורק; בכיתה ה' – רבע (13 מתוך 52); גם סטודנטים בשנה א' באוניברסיטה אינם פטורים מלימוד האתאטורפיזם. בניסיון לטקח על אוניברסיטאות עצמאיות למחצה תבע הצבא מכל הסטודנטים בכל התחומים ללמוד ולהיבחן בהצלחה בקורס הנקרא "שיעורים במהפכה".

אל ההתמקדות הזאת באתאורכ מתלווה חינוך ילדי בית הספר להקרבה עצמית למען האומה ולגאווה במורשתה הצבאית. במקראות המשמשות היום בבתי הספר היסודיים מוקדש אחד מכל שישה פרקי קריאה לגבורה צבאית ולהקרבת החיים למען העם.¹¹ במרכז ערכים אלה עומדת המסירות לדגל הלאומי, שחצי סהר לבן וכוכב מחומש קצוות נתונים בו על רקע אדום.¹² לאחר הפכת 1980 פתח היועץ לענייני חינוך שמינה הצבא את שנת הלימודים בקביעה הבאה:

חובה קדושה היא לנו, חובה קבועה ובלתי משתנה, להניף את דגלנו, סמל החירות הלאומית התורכית, בכל בתי הספר ומוסדות החינוך שלנו ובכל פינה של מולדתנו. הדגל הוא סמלה של הרפובליקה שאתאורכ הגדול הפקיד בידנו. אתאורכ הקריב ברצון את דמו ואת חייו [...] למען הדגל. במחסו מצאה לה אומתנו בכל עת ובכל מקום את האחוזות ואת הסולידריות, את האמון ואת האמונה, את כוחה הלאומי ואת חירותה.¹³

נושא זה בולט במיוחד במקראה לכיתה ג' שהייתה בשימוש בשנים 1988–1989. בקטע "למען הדגל" למדו התלמידים שעתידה של האומה תלוי בהשבת דגל הגדוד שנפל בידי האויב. המאורע המסופר שם התרחש בימי מלחמת השחרור, אבל מוסר ההשכל שלו תקף בכל עת ובכל שעה: לדגל יש ערך רב מאשר לחייהם של ילדי ההווה:

[...] סמל הסן: איני מודאג מכך שהאויב סוגר עלינו ועומד להרוג אותנו. צר לי רק שדגל הגדוד יעבור לידי האויב [...]. [רב־טוראי טורגוט מת בניסיונו להשיב את הדגל.] הרב־טוראי הגיבור היה מוטל מת, מאמץ בחוזקה את הדגל אל גופו. אור הירח שנגה על מצחו הטהור בישר כי מחר ינץ יום של אושר.¹⁴

- 11 למשל במקראה לכיתה ד' ששמה *İlkokul Türkçe 4*, שמונה מכלל 51 הסקסטים עוסקים בעלילותיהם של חיילים ובמעשי הקרבה שלהם.
- 12 מאז 1939, שנתיים לאחר שנחקק החוק בעניין הדגל התורכי, נדרשו מהברי מקראות לבית הספר היסודי להוסיף קטעים שיישעו בתלמידים רגשות של בבויו וזיקה לדגל הלאום ("19 February 1939, TD 1[7]: 19, February 1939). תגובה בעניין הרבב מקראות יסוד לתלמידי בתי ספר יסודיים לשנות הלימודים 1939–1940, 1940–1941, 1941–1942.
- 13 TD 44(2093): 293, 14 August 1981 – "הנחיות לשנת הלימודים 1981–1982", מס' 81–2224.
- 14 *İlkokul Türkçe 3*, 1990: 106–107. נושא השבת הדגל חוזר גם בקטע אחר באותה מקראה – בספור "הדגל על הגבעה", שם מספר הסקל: "בשהגענו אל ראש הגבעה ראינו את הסמל עלי מוטל, מגואל בדם, תחת הדגל שלמענו הקריב את חייו. על פניו היה נטף חיוך של אושר" ושם: 188. עורך המקראה לכיתה ג', אסטאל אידאודו (İsmail Aydoğdu), הוא שחיבר את שני הספורים.

האיור המלווה את הטקסט משלים את מה שנאמר במילים: הדגל התורכי מכסה את חוזהו של החייל המת. הן הטקסט והן העיטור האמנותי מציגים את הדגל כסמל המזוהה עם האומה באופן רגשי ועמוק, ומיועד לטעת בילדים אהבת מולדת ונאמנות למדינה. בתכנית הלימודים נודעה לצבעי הדגל משמעות סמלית מיוחדת ומעוררת אסוציאציות ספציפיות (Sperber 1975: 136). צבע הארגמן נועד להזכיר את דם הלוחמים שנשפך, דמם של אבות אבותיהם של הילדים. מתברר של ספר ללימוד שבע בכיתה ב' הנמצא בשימוש היום מדגיש גם הוא ממד זה של הדגל: "כל מקום במולדתנו היפה רווי בדם קדושינו. זו הסיבה שדגלנו קדוש הוא. אנו אוהבים את דגלנו יותר משאנו אוהבים את עצמנו. תמיד אנו מכבדים את הדגל, מפני שדגלנו המפואר הוא כבודנו הלאומי."¹⁵ מן הקטע כולו עולה בבירור שמצפים מן הילדים לראות את הדגל כעורק החיים של הגוף הלאומי; מן הדם הגיגר שבה הארץ ומתחדשת.¹⁶

המטאפורה של הדם כתמצית החיים מוצאת לה הד כתפיסות העממיות של הגבריות. דעה רווחת בקרב אנשי ילה היא שיש קשר הרוק בין דם לזרע, בשל הסברה שהזרע זורם בעורקיו של הגבר (Türkdoğan 1988: 25). על הסיבל מאין אונות אומרים שהוא "חסר דם" (kansız),¹⁷ דהיינו, מאמינים שהוא לוקה באנמיה, ואינו עוד מלא חיים ובריאות (Kanlı Canlı – מילולית: מלא דם ונפש). אנשי העיירה הרבו לתאר בפני את המדינאים חסרי האונים של "שנות האנרכיה" כחסרים את הבריאות ה"גברית" הנחוצה כדי לספק לאזרחים ביטחון ושגשוג, שני יסודות הנחשבים למאפייניו של הגבר המושל בביתו (Sirman 1990). שלא כמו האורח־החייל האידיאלי, לא היה להם למדינאים לא האומץ ולא הרצון להקיז את דמם למען טובת המדינה. לפיכך ראו תושבי

- 15 *Hayat Bilgisi 2*, 1992: 63. בשיעור הקודם לזה לומדים הילדים שיר, "הדגל" שמו, מאת שר החינוך לשעבר, הטן עלי יוצ'ל (Yücel), ובו הם קוראים את השורה: "אדום זוהר [...] הוא דמו הטהור של הנוער התורכי". המשורר־מתן כותב שדם ההקרבה אינו חוש לחינוך בתורכיה. בשנת 1951 סיפר שר החינוך של אותם ימים, תופיק אל'רי (İleri), אך "מאז ליחיה של האומה התורכית האדירנו מיליוני ילדים תחכים את הדגל בדמם [...]. הדגל יהיה תמיד יפה כל כך ותמיד יישאר אדום" (37–38) [TD 14 (647): 14] – "נאום שר החינוך בטקס של 19 במאי 1951". עשרים שנה לאחר מכן, ב־1972, הצהיר שר אחר ש"האדמה שאנו חיים עליה היא היפה ביותר בתבל. ערכה נובע מן הדם שהקיפו עליה מיליוני תורכים במשך מאות שנים" (8 May 1972) [TD 35 (1697): 81, 8 May 1972] – "נאום של שר החינוך ברדיו ב־23 באפריל 1972".
- 16 ולהפך, חוסר כבוד כלפי הדגל הוא עילה מספקת לסלק תלמיד מבית הספר. העברה החמורה ביותר היא "הגעת זגלים וזים או שימוש בהם", חולמדי שיהסא בכך יגורש מכל בתי הספר לפרק זמן לא מוגבל. עובר העברה הזאת מוציא את עצמו מכלל האומה.
- 17 פחרים מפני אין אונות רודפים אנשים שנפצעו קשה. רופא בבית חולים מטסלתי בטרסטו סיפר לי שיש גברים "לא משכילים" הכמטאים לקבל דם מתורם. ההתנגדות לעירוי דם נובעת מן האמונה שאם התורם האלמוני לוקה באין אונות, הדבר ישפיע לרעה על פוריותו של המקבל (הסיסטם siz משמעותה "בלי" ואילו הסיסטם li משמעה "עם").

העיירה בדרך כלל בחיוב את התערבות הצבא בשנת 1980, וקישרו את הרגל ואת דם ההקריבה עם הגאווה במורשת הצבאית של הארץ.

בבית הספר הילדים נדרשים להרגיש שהם חבים חוב לאבות שנפלו חלל בשדה הקרב. התיאורים שבספרי הלימוד שלהם משמשים ליצירת זיקה בין תלמידי הגווה לבין הלוחמים התורכים של הדורות שעברו, למן גיבורי האפוס של ימי הביניים בספר "דֶדֶה קוֹרְקוּט" (Dede Korkut) ועד לחיילים בגליפולי וללוחמי מלחמת השחרור במאה העשרים.¹⁸ ספרי הלימוד של בתי הספר מציירים תמונה של מציאות תמימה שבה ניתן לוותיקי מלחמה "טקסטואליים" קול סמכותי לשם עיצוב זיכרוןם הקיבוצי של הילדים. ותיקי קרבות אלה, שדרך כלל מוצגים בדמות סב, מופיעים כדוברים שעל הילדים לתת בהם אמון. בכיתה קוראים בקול את עלילותיהם במלחמות העבר, ובייחוד איך הקריבו את עצמם למען עתידה של האומה התורכית. בכיתה ב', למשל, התלמידים הם בני שיח דוממים לסיפור הפטריוטי הדמיוני "זרועו של סב", שבו הסב מסביר לנכדו כיצד איבד את זרועו במלחמת השחרור: "מתנו, הקרבנו את זרועותינו, נפצענו, אבל לא נכנענו ולא הנחנו לאויב לכבוש את הגבעה. כשנכנסנו למלחמה הקדשנו את עצמנו למולדת הזאת".¹⁹ מתוך חיקוי של כינוסים משפחתיים שבהם היו הזקנים מעבירים את זיכרונותיהם לדור הצעיר, קריאת סיפוריהם של סבים משותפים אלה מקנה לטקסט מעמד המעניק קול סמכותי לעדויות מן העבר הלאומי, שאלמלא כן הן ספרותיות בלבד. הילדים שחונכו וגודלו על סיפורי מלחמה אלה כפויים לעצב את עצמם לפי עלילותיהם של זקני המולדת מספרי הלימוד שלהם.

קרבתם של ילדי בית הספר אל "חיו" האישיים של החייל התורכי המקריב את עצמו וזיקתם הספרותית לשושלת של ותיקי המלחמה שבספרי הלימוד מעוררת בהם הודות עם אתוס צבאי קדמוני המשותף לכל התורכים. במילים אחרות, את נכונותו של העם התורכי להקריב את עצמו אפשר לייחס למקורותיה הצבאיים של האומה התורכית. שר החינוך אַבְנִי אַקְיוֹל (Akyol) שב ואישר עמדה זאת ב"הנחיה בדבר מדעי החברה" לכיתות ד' וה' לשנת הלימודים 1990–1991. לפי ההנחיה, על תלמידי בתי הספר היסודיים ללמוד בשיעורי מדעי החברה שלהם ש"הם בניה של אומה גדולה בעלת עבר מפואר, ועליהם לחזק את ביטחונם בעתידה של האומה ולקנות להם [ידיעה] מספקת כדי לסכן את חייהם למען מימוש האידיאלים של האומה התורכית [...]. הם יגנו ברצון

18 לפי האמור בתנח"ך בעניין "ספרי לימוד במדעי החברה לשימוש בחטיבות הביניים" על המתבדים להרגיש את החוב הגדול ש"אנו חייבים לאבותינו שנאבקו בה הרבה כדי לרום ולפתח את ארצנו ואת אומתנו, ובשעת הצורך גם להגן עליה. יש להחזיר להכרתם ולטעם [בדעתם של] התלמידים את הצורך להמשיך את מסורת העבודה הקשה, אומץ הלב, המאבק, ביטול עצמנו והכבוד שמסרו לנו אבות אבותינו מדור לדור" (TD 36 [1751]: 288, 9 July 1973).

19 Ismail Aydoğdu (ed.), 1986. *Türkçe İlkokul* 2: 232, Ankara

על [...] ערכי המהפכה התורכית ויראו בעצמם נוער תורכי הנכון להקריב את עצמו".²⁰ מכאן שעל התלמידים להסיק משיעוריהם שהתורכים נולדו לשרת בצבא ולמות למען ארצם. המסקנה הזאת שבה ומהדהדת בכל שנות הלימוד בבית הספר. בכיתה ג', למשל, קוראים הילדים: "אנו התורכים מחשיבים את השירות בצבא. אנו אף ידועים בקרב אומות העולם כאומה של חיילים (asker bir millet) [...]. הצבא התורכי עטור התהילה נבנה מחיילים גיבורים. השרות הצבאי הנו חובה קרושה, המבטיחה הגנה על המולדת והאומה. כל צעיר תורכי מבצע את חובתו באהבה. הצבא התורכי המפואר נובע מחייליו הגיבורים. כשנגדל, נהיה חיילים ונקיים את מצוות התגנה על ארצנו".²¹

בתהליך הכרת "גאוניותו" הצבאית העילאית של העם התורכי נדרשים התלמידים בשיעוריהם לשוב ולחיות כביכול את מאורעות העבר ולהרגיש קרבה אל לוחמי הדורות הקודמים. בכיתה ד', למשל, חוזרים בשיעור על הצהרת הפטריוטיות והבגרות שהצהיר רב־טוראי בדינוי ממלחמת העולם הראשונה באזוני מפקדו: "באותי הנה כדי לשרת את ארצי [...]. ככל החיילים התורכים לבי אמיץ ומרום; איני פוחד לא מן האויב ולא מכחוריו [...]. איני יודע אלא להצטיין במשימות שיוטלו עלי, אפילו במחיר חיי. מה לי כדור ומה לי רסיס? בשביל הימים האלה [ימי המלחמה] נולדנו; והנה בגרנו. מפקדי".²² קטע קריאה זה, כרבים אחרים שהילדים נתקלים בהם בשיעוריהם, איננו רטורי בלבד. טקסטים אלה מחברתים את הילד לשירות בצבא ולנאמנות למדינה. בקטע "למה אנו משרתים בצבא?" תלמידי כיתה ג' לומדים בשיעור אורחות:

בני העם התורכי יודעים שגולדו להיות חיילים ולמות כחיילים. אף תורכי לא יסס להגיד את דמו למען ארצו ואף להקריב למענה את חייו לכשיידרש לכך. כיום חיים אנו בלי פחד בארץ חופשית. יש לנו צבא הרואי המגן על ארצנו מפני אויביה. צבאנו קיים הודות לנוער התורכי המשרת שירות צבאי. מחר, כשנגדל ונתבגר, נשרת בצבא כדי להגן על ארצנו מפני כל אויב. בלא השירות הצבאי לא נוכל להגן על ארצנו מפני אויבים, לא נוכל להיות עצמאים, ואז נהיה לעבדים לעמים אחרים. השירות בצבא הוא חובתנו הקדושה והחשובה ביותר.²³

חשיבותו של השירות הצבאי אינה נלמדת בשיעורי אורחות בלבד. תלמידי כיתות ד'

20 TD 53(2315): 457-458, 25 June 1990

21 *Hayat Bilgisi İlkokul* 3, İstanbul 1991: 63

22 *İlkokul Türkçe Ders Kitabı* 4, İstanbul 1990: 34 (ספר לימוד לכיתה ד').

23 *Hayat Bilgisi* 3, 1984: 48

מסיימים את שיעורי הגיאוגרפיה שלהם בלימוד הנושא "פטריוטיות". ידיעותיהם בגיאוגרפיה נועדו להשרות בהם נכונות להקריב את חייהם למען "אהבת הארץ":

בקצרה, אדמה זאת שאנו חיים עליה כיום ושאבותינו הניחוה לנו בהקריבם את חייהם בלב שלם, מהות מקודשת היא [...]. כדי להכיר היטב בערכה של ארצנו ולהגן עליה, ארצנו ואת המעניקה לנו עושר ואושר, עלינו למלא באהבה את חובת השירות בצבא [...]. נוכל לחיות באושר במולדתנו כל עוד נדע לנהוג כהלכה ולמלא את חובותינו לחברה ולמדינה.²⁴

השירות בצבא נתפס אפוא כמין "חוב לאומה" (vatan borcu), לאתאטורק ולחיילי כל הדורות הקודמים, שלחמו ונפלו למען רווחתם של אזרחי העתיד.

ב. הצבא מאמץ את המורשת האסלאמית

ראשי המטה הכללי אינם סומכים על הסכמה אוטומטית עם הצבא הלאומי ועם האידיאלים שלו, והם פועלים במודע לניסוח חדש של המסורות לכוחות המזוינים לפי הנסיבות החברתיות החדשות. לאחר הפכת 1980 בחר הצבא בשיבה אל המסורת, ובייחוד אל האמונה האסלאמית, כדי להגביר את האחדות הלאומית. בכרית שכרתו הגנרלים עם פטרונו בעלי התודעה הדתית של רעיון "הסינתזה התורכית-אסלאמית" ביקשו להמציא מחדש ישות תורכית פוליטית מסורתית יותר (כלומר ממושמת יותר). הנטייה הדתית שאימץ לו הצבא בתחום החינוך באה לידי ביטוי בחודשים שלאחר ההפכה. "המועצה לביטחון לאומי" אישרה את פתיחתם של 92 בתי ספר תיכוניים חדשים מסוג "אימאם-האטיפ" (Imam-Hatip, מוסד חינוכי מן הזרם הדתי), ואלה נוספו אל 249 בתי הספר האחרים בזרם הזה. בד בבד, תוכננו עוד 35 בתי ספר לחטיבות הביניים של הזרם הדתי (לפי שנתון הסטטיסטיקה של תורכיה ל-1987). סעיף 24 בחוקה שנתמכה על ידי הצבא בשנת 1982 היה בגדר ויתור מרחיק לכת אף יותר לציבור הדתי: "חינוך והדרכה בתחום הדת והמוסר יהיו בפיקוחה של המדינה ותחת השגחתה. הוראה של התרבות הדתית וחינוך מוסרי יהיו חובה בתכניות הלימודים של בתי הספר היסודיים והתיכוניים". סעיף זה מחייב את כל תלמידי בתי הספר מכיתה ד' ואילך להשתתף בקורס הנקרא "תרבות הדת והמוסר" (Din Kültürü ve Ahlak) (Bilgisi). הקורס החדש משלב שני נושאים שהיו נפרדים בעבר: אורחות, שהיה מקצוע

24 Ergintürk M.A and Esatoğlu I. (eds.), 1987. *Ortaokul için Millî Coğrafya Ana Ders Kitabı* I: 139, İstanbul

חובה, ושיעורי הדת, שהיו בגדר רשות.²⁵ עד אז ניתנו שיעורי הדת בכיתות ד'-ז' בלבד. ראשי הצבא ביקשו למנוע את התרחבות הקיטוב שבין בני הנוער שלמדו בבתי ספר חילוניים לבין אלה שלמדו במוסדות דתיים בפעולה להשאת הילדים בעלי הרקע ה"מסורתי" במערכת החינוך של הזרם החילוני. הגנרל קנאן אוורן, ראש המדינה הזמני באותם הימים, הצדיק את הסעיף החדש בתור צעד נגדי לתביעה הפופולרית להגדיל את מספרם של בתי הספר בזרם הדתי. מדבריו של אוורן כפי שגרשמו בפרוטוקולים של המועצה לביטחון מתבררים מניעי הפעולה הזאת:

הסיבה [להגדלת מספרם של בתי הספר מסוג אימאם-האטיפ] היא שההורים רוצים שילדם ילמד לימודי דת. הם אומרים: "בכל מקרה אשלח את ילדי לבית-ספר אימאם-האטיפ, מפני שהוא בית-ספר תיכון ואין שום השכלה דתית בבתי הספר האחרים [של הזרם החילוני]". הם סבורים שהילד יקבל שם תעודת גמר תיכונית וגם ידיעות בתחום הדת. אבל אם יהיו בטוחים שילדם, אם ילך לבית-ספר רגיל [חילוני], ילמד גם להתפלל, לדקלם תפילה ולומר את הפאטיחה [הצהרת האמונה שבתחילת הקוראן] לאחר מותם, אין ספק שיבחרו [...] לשלוח את ילדם לשם.²⁶

זאת ועוד, אילוף האזרחים לקבל עליהם תכנית לימודים חדשה נועד להמעיט את הפירוד החברתי. כפי שנאמר בדות חשאי, "שיעורי הרשות [בנושאי דת] השפיעו השפעה שלילית על היחסים בין התלמידים [...]. עיצובה של תרבות לאומית לא הושג באמצעות שיעורי הדת [שהיו בגדר רשות]".²⁷

כדי להשיג את האחדות הלאומית הרצויה אימצו להם ראשי הצבא את האמונה בתורת "נשק" שיש בו כדי לשוב ולאחד את האומה. בהנחיה בעניין "הלותמה הפסיכולוגית" שחיבר היועץ הצבאי למשרד החינוך, חתם את רשימת "כלי הנשק" היעילים כנגד התגרות חיצונית בעיקרי האסלאם: "האמן בקיומו של אללה. הימנע מדברים שאסורים לפי דתנו ונהג לפי הצווים שהיא מכתובה".²⁸ וכאילו כדי לחזק את טיעונו הביא אותו יועץ מדברים שאמר אתאטורק בהודמנויות המעטות שבהן ביקש

25 שיעורי מוסר (ahlak dersi) נעשו חובה בשנת 1974, בעקבות הסכמה קואליציונית בין "מפלגת העם הרפובליקאית" השמאלית ובין "מפלגת ההצלה הלאומית" הדתית.

26 *Cumhuriyet*, 21 March 1990.
27 *Nokta*, 26 March 1989. יתר על כן, נעשה מאמץ מתואם לשכור מורים שהשתלמו בלימודי דת. גורסט האסיפואלו (Hatipoğlu), חבר לשעבר ב"מועצת המדיניות החינוכית" רבת ההשפעה, האשים בדאון ב" *Nokta* 14 במאי 1989 את משרד החינוך שהוא מעדיף בוגרים של המסלול הדתי על פני מועמדים טובים יותר, חילונים. מורים רבים שראיינתי הסכימו עם דעתו.

28 TD 45(2105): 77, 1 February 1982 – "מוכר מאת מוכרי ההנגה הנספת למשרד החינוך: לוחמה פסיכולוגית והנגה פסיכולוגית".

המחויבות למורשת הצבאית מוצגת אפוא כחובה דתית הנמשכת אל תוך העידן הנוכחי. אפילו האידיאל של האם התורכיה יראת האלוהים גויס לעיצובה של הזהות הלאומית. המקראה לכיתה ג' נפתחת בטקסט שכותרתו "מהקטט המשוה בחינה", ומסופר בו על אישה כפרית המורחת חינה על ידי של בנה קודם שהוא יוצא אל הצבא.³⁶ רבים מתושבי יילה נוהגים כך, והם מאמינים שהחינה מסמלת את אדמתו הקדושה של גן העדן. החינה על ידי של הסירון היא אות חזונית המציין את נכונותו להקריב את חייו למען האמונה המוסלמית, בכחינת שותף לגורלם של המרטירים ושל לוחמי הגאזי הדתיים. הקצין העירוני שבטקסט של תלמיד כיתה ג' אינו מכיר את המנהג, והסירון בן העשרים אינו יודע להסביר את פשר ידיו הצבועות. המפקד מבקש אפוא מאמו של הבן להסביר, וזו מצייתת וכותבת אל הקצין:

אנחנו צובעים בחינה את הכבשים שאנו מקריבים כדי שיהיו קורבן לאללה. כך גם הבן שלי, אנחנו שמים חינה על הצעירים שהולכים לצבא. אנהנו מורחים עליהם חינה כדי שיהיו ראויים להיות קורבן למולדת. הקרבנו את סבא שלך במלחמות הבלקנים [ב'1913] ואת דודך בגליפולי. אם יהיה צורך, ילדי, תהיה קורבן למולדת הזאת.³⁷

לפי הסיפור נגעו הדברים ללבו של הקצין כל-כך עד שעניו מלאו דמעות. האם התורכיה המסורתית משמשת כאן מעין מתנת למפקדו של בנה, והיא מלמדת אותו את היחס שבין האסלאם לבין ההקרבה העצמית למען האומה. מוסר ההשכל לתלמידים ברור: את מסירותם לצבא עליהם להשתית על אמונתם האסלאמית.

האסלאם מנוצל גם לצורך הגברת הכבוד כלפי המדינה. המונחים "מוסלמי" ו"אומה" זוכים לשבח והלל במידה שווה. בספרם ללימודי הדת, למשל, קוראים תלמידי כיתה ז': "בליל לסגת לעולם, אנו מקריבים את עצמנו למען הדברים שאנו יודעים שהם קדושים, כלומר הדת, המולדת, האומה, הכבוד והשם הטוב".³⁸ לטענתי,

ואולם משנות עם זיחורו בקוראיה הניחו להם להתחיל את ארוותיהם בתפילה. כיום הטירונים עדיין לומדים את הגרסה "השבח לאלוהינו תחי האומה! בתיאבון" (Tanrımlz hamd olsun, milletimiz var olsun, ahiyet olsun). עם זאת ראוי לציין שבני המוסלמי האדוק החידוש השוני Tanrı, שמשמעו "אלוהים", אינה רוח באתו רגש דתי כמו הפילה "אללה".

36 חינה משמשת לא פעם בשמות, במיוחד בערב הכלולות כשמותים בה את ידי החתן והכלה. הכינוי הכולל לחייל בתורכיה הוא "ממטצ'ק" (Memetçik), שמקורו בשם "מהקט" (Mehmet). כאן השם מהמט מרמז על החיילים כולם.

37 *ilkokul Türkçe Ders Kitabı 3*, İstanbul 1990: 15. בטקסט נעשה שימוש במונח kurban verdik, שמשמעו המילולי "העלינו קורבן" (אנו, הגברים שבמשפחה). בתג הקורבן המוסלמי התורכיים מקריבים בעל תיים (בדרך כלל כבש), לזכר הנביא אברהם שהיה מוכן להקריב את בנו אסמאיל לאללה.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, orta 2, İstanbul 1987: 41 38

מחברה של הצהרה ואת מצפה מן האזרחים להקריב את עצמם למען האומה המוסלמית. גם בכיתה ח' שבים ופורטים על המיתר הזה, שכן בגיל הנעורים צפוי שהתלמידים יהיו מרדניים יותר. ספרי האזרחות לכיתה ח' מדגישים אפוא שלא זו בלבד שהזהות הלאומית מכילה בתוכה את ההזדהות עם האסלאם, אלא אף שהמדינה היא מוסד מקודש מן הבחינה הדתית: "מבחינת הדת, המדינה היא מוסד שיצר אללה לטובת בני האדם".³⁹ המדינה החילונית נעשית חסינה מפני פגיעה ממש כמו ממלכת הקדושה של הדת. באותו ספר עצמו המחבר ממש מצווה על התלמידים לדעת שסמלי הקודש והחול המקודשים על המדינה ראויים ליחס של מסירות וכבוד. מכאן לומד הילד "להרים מן הקרקע ציורים של הדגל, פסוקי קוראן וחדית' ועיתונים וניירות אחרים שעליהם מופיעים צילומיהם של מדינאים וגיבורים לאומיים, ולא להניח להם להירמס ברגליים; ולהאזין ביראת כבוד לשידורים דתיים על הקוראן וה'מולידים' ברדיו ובטלוויזיה".⁴⁰

אמונה במדינה כרוכה בכניעות מוחלטת ובצייתנות גמורה לשלטונות; בהקשר של הפכת 1980, השלטונות משמעם נציגי הכוחות המונינים והממשלות האזרחיות שהצבא אישר בהמשך. בתכנית הלימודים "מדינה" ו"מדינאי" מייצגים זה את זה ייצוג קטנונימי ושניהם מקודשים מן הבחינה הדתית. במקראה לכיתה ח' על "התרבות הדתית והמנהגים הלאומיים" כתוב שכל הילדים הרואים את עצמם כמוסלמים מצווים לקבל על עצמם את האמת ש"אנו, בני העם התורכי, אזהבים את מדינתנו ואת קיומנו הלאומי בדמותו של המדינאי. אלה שמקריבים את קיומם שלהם על מזבח האומה והמדינה ראויים לאהבה ולכבוד. בחובות המוטלות עליהם הם נושאים באחריות חשובה כלפי אלוהים".⁴¹ הטקסט מסתיים בפנייה אישית אל התלמידים הזכרים: "בני, מי ייתן ויגדל להיות חייל, אם ימות יהיה למרסיר שנפל על אמונתו; ואם יחיה יהיה לוחם קדוש". כאן המחבר קושר במפורש את השירות בצבא ואת המסירות הלאומית עם זהותם הדתית של הטירונים לעתיד לבוא. שוב נעשה האסלאם ליסוד מוסד שעליו מושתתים המדינה והצבא, המגנים עליו.

אויבי המדינה

אם תומכי הדת הם עתה חלק מן התרבות הלאומית, מי הם אויביה של תורכיה? יומיים לאחר ההפכה נחשפו בפני הציבור כוונותיו החינוכיות של הצבא: "בתחום החינוך [...] יינקטו אמצעים למנוע מילדינו, שהם ההבטחה של עתידנו, להשתלם באידיאולוגיות

39 *Vatandaşlık Bilgisi, orta 3*, İstanbul 1987: 72

40 שם. "מליד" הוא שיר הלל על לידתו של הנביא מוחמד.

41 *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, orta 3*, İstanbul 1987: 89

זרות במקום ללמוד את עקרונותיו של אתאטורק; שאם לא כן ייעשו לאנרכיסטים".⁴² מאמץ מרכזי נעשה לסלק מן התרבות הפוליטית את כל הקבוצות הפוליטיות שכפרו בעליונותה של הלאומיות התורכית, וראשי הצבא שללו את הלגיטימיות של אידיאולוגיות לא-לאומיות. בד בבד עם המהלך האסטרטגי הזה נעשה ניסיון להטמיע קהילות אתניות או לשוניות שונות, כגון הצ'רקסים, בתוך "גזע" תורכי הומוגני שהיה קיים כביכול בעבר, תוך דחיית כל זיקה לגיטימית של הקבוצות הללו לאלה שהצבא החליט לדחותן אל השוליים. מאז ואילך החוק מחייב את כל ספרי הלימוד – גם במתמטיקה – להכיל קטע או שניים על הגנת האומה התורכית מפני אידיאולוגיות זרות ומפני אויבים. תכנית הלימודים החדשה מתמקדת באיומים (tehdit) הפוטנציאליים הפנימיים והחיצוניים על האחדות התורכית, ובאמצעי המנע (tedbir) שיש לנקוט נגדם. כדי להגן על הצעירים אימץ לו הצבא את התפיסה הגיאורפולטית של הלאומיים בעלי הנטייה הדתית. מצדדי "הסינתזה התורכית-אסלאמית" מציגים את האומה כמבצר עזו העומד בפני האידיאולוגיות המערביות החומרניות ומקורותיהן היהודיים-נוצריים. "תורכיה, שמאות שנים הגנה על האסלאם כנגד המערב ועמדה מולו כחומה בצורה, נלכדה עתה בהפגזת תעמולה עזה", כתב עיתונאי אחד מתומכי התנועה בעיתון רב התפוצה *Türkiye* (ב-17 באוגוסט 1990). רטוריקה זאת מצביעה במישרין על האתאיסטים ועל הקומוניסטים בתור האויבים מבפנים, ועל המערב בתור האויב החיצוני.

בבית הספר לימדו ב-1990 את הילדים לראות "סכנה-חיצונית" שכזאת ביוון, בישראל ובעם הארמני, ו"סכנות פנימיות" בשמאל הפוליטי, שהאידיאולוגיות הסוציאליסטיות וההומוניסטיות ה"זרות" שלו אינן מכירות בעליונותה של הלאומיות. קיימת כאן סתירה פנימית בהגדרה הרשמית של אויבי המדינה. הסכנות הפנימיות מקורן מחוץ למדינה, ובייחוד מרוסיה (ברית המועצות דאז). מצד אחר, הסכנה החיצונית ניוונה מן היחסים ההיסטוריים המיוחדים ששררו באימפריה העוסמאנית בין המוסלמים ובין שלוש הקהילות הלא-מוסלמיות העיקריות שחיו בה – היוונים, הארמנים והיהודים. זה מה שלמדו תלמידי כיתה ז' בשיעור הגיאוגרפיה שבו נכתתי. הפרק האחרון בספר הלימוד התקני לגיאוגרפיה, גיאוגרפיה לאומית לחטיבות הביניים 2, שכותרתו "מצבה הגיאורפולטי של תורכיה", נפתח בהגדרת "אויביה הפנימיים" של המדינה:

מאז ימי קדם חמדו להם בני עמים זרים את מולדתנו. יודעים אנו שאומות אינן יכולות להתקיים אם אין להן, בראש ובראשונה, אחדות של תרבות, לשון, דת, ארץ, היסטוריה ואידיאלים. החלשת המאפיינים

האלה או עידוד מחלוקות יביאו בסופו של דבר לידי פירוד ולחורבן הארץ. זוהי סכנה פנימית.

הזרים החומדים את ארצנו עושים כמיטב יכולתם לנתק את קשרינו הלאומיים ולהרוס אותנו מבפנים. אחת הסכנות הפנימיות הראשיות של תורכיה היא הרס הערכים הלאומיים. עלינו להשגיח על התרבות הלאומית שלנו ולגונן עליה, תרבות שירשנו מאבות אבותינו לפני מאות שנים. על ידי ריפוק אחדותנו הלאומית אלה שחומדים את מולדתנו משקיעים מאמץ אדיר כדי להביאנו למצב של עוינות בינינו לבין עצמנו [...] כמה וכמה אידיאולוגיות זרות מאיימות על תורכיה מבפנים. אמונותיהן ופעולותיהן ההרסניות נוגדות את עקרונותיו ואת תיקונו של אתאטורק. אידיאולוגיות אלה מבקשות להרוס את הרפובליקה; הן שמו להן למטרה לנפץ את ערכינו הגשמיים והרוחניים [...].

אבותינו השקו את המולדת השמימית הזאת בדמם [...]. כדי להגן על מולדתנו מפני כל הסכנות הפנימיות למיניהן עלינו לשמר את האחדות הלאומית ואת שיתוף הפעולה.⁴³

אמנם הטקסט שהבאתי לעיל אינו מפרט את האידיאולוגיות הזרות הללו, אבל המורה – שאכנה אותו כאן אבראהים – קישר בשיעור במפורש בין "הסכנה הפנימית" לבין הסוציאליסטים והקומוניסטים התורכים. מאחר שהיה מתומכי "הסינתזה התורכית-אסלאמית" האשים המורה את השמאלנים שהם "מוסקוף" (Moskof). המשרתים את האינטרסים של רוסיה הסובייטית ואת האימפריאליזם והאתאיזם שלה, ובכך הם בוגדים בבני דתם ובאזרחים האחרים.⁴⁴ בהמשך חזר המורה על הטענות שבטקסט כשהוא שוזר בהם את הדת, לאמר: האידיאולוגים השמאלנים ותומכיהם ה"זרים" מנסים "להחליש את אחדותם הדתית [של התורכים]". אחרי השיעור הסביר לי אבראהים שהשמאלנים מדגישים את חוסר השוויון בכלכלה ואת ההבדלים בין המעמדות על חשבון האחדות הלאומית. הוא עצמו דגל בפופוליזם הרשמי (halkçılık), שלפיו הארץ מורכבת מקבוצות שונות של בעלי מקצועות, שכל אחת מהן חיונית לחייהן ולאשרן של הקבוצות האחרות ושל האומה כולה.⁴⁵ בכיתה עצמה, הערותיו שמעבר לטקסט

43 Ergintürk and Esatoğlu 1987: 135. (הדגש שלי).

44 מורים בעלי נטיות שמאלניות ששהו אתי פירשו גם הם את כוונת הכתוב כהאשמה כלפי השמאל על שאין הוא פטריסטי דתי.

45 למרות הטענה לכלכלה שוק חופשי, הרטוריקה בדבר התאגדות סולידריות או פופוליזם (halkçılık) נפוצה מאוד בתכניות הלימוד מאז שנות השלושים. לפי האידיאולוגיה הפמלכתית הזאת מורכבת המדינה מתחם קבוצות "סוציו-מקצועיות": (א) חקלאים ועידים; (ב) בעלי מלאכה; (ג) פועלים; (ד) בעלי מקצועות חופשיים; (ה) תעשיינים, בעלי קרקעות גדולים, יזמים ואנשי עסקים. בבית הספר הם מלהזכיר

הציבו את התלמידים בעמדה של מגיני המורשת הדתית של הארץ, החייבים למנוע את הסתגנותן של אידיאלוגיות מטריאליסטיות. כעיני אבראהים אחדות לאומית פירושה אמונה בקהילה המוסלמית.

אותו פרק דן בהמשך ב"סכנות החיצוניות", ובייחוד הוא מעמיד את האומות זו כנגד זו. המתברים מגנים את יוון וישראל בשל "מדיניות ההתפשטות" שלהן, וב"עם הארמני" הם מטיחים האשמות קשות עוד יותר: "תביעותיהם שאין להן בסיס [...] להקים להם מדינה ארמנית על אדמתנו" מאיימות על הריבונות הלאומית. טענותיהם של הארמנים שנעשה בהם רצח עם שבו ועלו לדיון ציבורי בעקבות ההתנקשויות באנשי הסגל הדיפלומטי התורכי בחוץ לארץ בשנות השבעים. אותו ספר לימוד עצמו מגנה את המתנקשים הארמנים על שהם "תוקפים את נציגינו בחוץ לארץ בסכין בגב". תכנית הלימודים מבליטה מעשי זוועה שעשו הארמנים בתורכים כדי שימשו משקל נגד לדיווחים מערביים על אכזריותם של התורכים. בעניין הזה הופץ חזר ממשלתי ובו הנחיה למורים:

[יש] להצביע על כך שלנו [התורכים] לא היו שום קשיים עם הארמנים, שחיו בעבר באנטוליה תחת עולם של הביזנטים. חיוני להסביר שלאחרונה הם נתמכים על ידי מעצמות זרות. ושמעשי פשע עקובים מדם נעשו כנגד נציגינו הדיפלומטיים בחוץ לארץ. יש להבהיר שהאומה התורכית נפלה למלכודת של תככים פוליטיים שמטרתיהם טרוריסטיות, והיא ממתנה באורך רוח כתמיד שצדקתה תוכר.⁴⁶

ספרי הלימוד משעתקים את המדיניות הממשלתית הרשמית כיהם לארמנים ומתארים את התורכים כקורבנות תמימים וחפים מפשע. ספר לימוד ל"מדעי החיים" של כיתה ג' קובע, לדוגמה, כי "הארמנים שחיו יחדיו עם התורכים במשך שנים רבות החלו לעשוק את התורכים ולענותם".⁴⁷ המתברים אינם מרחיבים בנושא זה. לעומת זאת זכר העוינות הבין-אתנית מונצח בחדרי הלימוד. תלמידי כיתה ח', למשל, קוראים את רישומיהם של עדיי ראיה תורכיים על מעשי זוועה של הארמנים בימי מלחמת העולם הראשונה. בספר ההיסטוריה שלהם מופיע הרוח שהגיש הגנרל התורכי קאזים

מעמדות חברתיים-כלכליים אחרים, ואין צורך לומר מאבק בין מעמדות. בראש ובראשונה על האדם להשלים עם גורלו. אותו מורה אבראהים התנגד למדיניות הכלכלית הליברלית החדשה. אך על פי שדוזה כל פירוש מטריאליסטי של יחסי הייצור, קשר את מדיניות הכלכלה הפרו-מערבית לאוהד חיים לאדתי, והגן על זכותו של העובד המוסלמי לצדק חברתי.

46 TD 45 (2104): 38, 18 January 1982 – "הנחיות בדבר הוראת מהפכת אתאטורק ועקרונותיו לבתי ספר יסודיים ותיכונים". (הדגש במקור.)

47 *Hayat Bilgisi İlkokul 3*, İstanbul, 1991: 55

קראבקיר (Karabekir) לגנרל הבריטי הרברד (Harbord), שכותרתו "מעשי טבח שעשו הארמנים במחוזות המזרחיים":

הטבח בארזונג'אן היה נורא. כמה מן הבניינים היפים הועלו באש. באחדים מהבניינים שנשרפו היו מוסלמים, והבארות מלאו גוויות. המראות העגומים מלמדים על מה שאירע באזור ארזורום [...]. הגופות שהתגלו באלג'קוי היו מתוה איום כל כך שדי בו להוציא אדם מדעתו. כל הילדים שוספו בכידונים. הוקנים והנשים מולאו בתבן והועלו באש, אכריהם של הצעירים קוצצו בגרזנים. אפשר היה לראות כבדים ולבבות תלויים על מסמרים.⁴⁸

למרות אופייה החילוני של המדינה, מעלה ספר הלימוד בגיאוגרפיה את הטענה שנציגיהן ה"לאומיים" של שלוש הקהילות הלא-מוסלמיות שעדיין קיימות בתורכיה (אשר שיעורן הכולל אינו עולה על עשירית אחוז אחד מכלל האוכלוסייה) מאיימים על האזרחים המוסלמים. הטלת ספק בנאמנותם של אזרחים לא-מוסלמים למדינה עולה בקנה אחד עם התפיסות על המיעוטים המקובלות בתורכיה. העמדות העולות מספר הלימוד מחוקות את הנטייה לכרוך את המושג המודרני והחילוני "אזרח" (vatandaş) עם המושג הקדם-רפובליקאי "נתיין" (tebaa), הנמנה עם קהילה דתית. ילדי יולה, כמוהם כחודיהם, מזדהים עם אמונתם המוסלמית. על השאלה "האם אתה תורכי?" משיב כל אחד בלי יוצא מן הכלל: "כמובן [...] אני מוסלמי". וכששאלתי מה נדבר היהודים או הארמנים, למשל, ענו לי בלי היסוס שהללו הם "אזרחי תורכיה" אבל אינם "תורכים".

התפיסה הפסיכו-גיאוגרפית של תכנית הלימודים מאכלסת אפוא את הסריטוריה הלאומית באזרחים אידיאליים: מוסלמים סונים המתנגדים לסוציאליזם ולקומוניזם. ולהפך, מתנגדים של הלאומיות הדתית שאימץ הצבא נדחים ממחנה המשתתפים הלגיטימיים בעיצוב האומה. בעניין זה, אין שטח נייטרלי ולא אזור ספר: אזרח תורכי שאינו מקבל את ההגדרות של אייבי המדינה כפי שהן נלמדות בבתי הספר מסתכן בכך שייחשב לסכנה לאומית בעצמו. בפברואר 1989, בעת הבחירות למועצות המקומיות, פרסמה מפלגת השלטון של אותם ימים, "מפלגת המולדת", מודעה על פני עמוד שלם, שבה התיימרה לכך שתומכיה באים מקרב "אלה שאינם פלגנים ואינם גזענים ואינם בדלנים". ואולם בבית הספר האחדות הלאומית איננה כוללת, בין היתר, לא את

48 *Ortaokul Türkiye Cumhuriyeti İnkilâp Tarihi ve Atatürkçülük*, 96. בפסקה אחרת מתאר המחבר את הארמנים ככאלה שתוקפים נשים תורכיות ופוצעים גברים תורכים המנסים להגן על כבוד נשיהם (שם: 97).

השמאלנים ולא את הלא-מוסלמים. אלה נשארים מחוץ לגבולות הגיאור-תרבותיים של המדינה הנצורה המודרניזציה.⁴⁹

אם כי האסלאמיסטים התורכיים הצליחו להחזיר את מערכת עקרונותיהם אל תכנית הלימודים אשר שמה דגש חזק על מושגי הכבוד הצבאי וההקרבה העצמית למען האומה, ברור באותה מידה שראשי הכוחות המזוינים היו שותפים מרצון לשינוי הזה במגמותיה של תכנית הלימודים. יחד פעלו האסלאמיסטים והצבא לקדם ולרוגם גאווה חדשה בהישגיהם הצבאיים של המוסלמים התורכים. שטוש החיץ בין המליצות של צבא בעל השראה דתית לבין אלה של דת מיליטנטית נעשה ליסוד מרכזי בתרבות הפוליטית של מערכת בתי הספר בתורכיה כיום.

מקלטה האחרון של החילוניות: האקדמיות הצבאיות

למרות הסימביוזה הזאת גותרו היחסים בין האסלאמיסטים לבין הצבא מתוחים. ההסכמה על המדיניות התרבותית בבתי הספר של הזרם החילוני לא הביאה לחלוקת המרחב הפוליטי על בסיס של שוויון. האליטות הצבאיות חוששות שהלאומיים בעלי התודעה הדתית יסיגו את גבולן, והן טוענות שיש לשוב ולחלץ את התרבות הפוליטית. בשנת 1990 ניסח המאבק בין שני המחנות על תנאי הקבלה לאקדמיות הצבאיות העצמאיות רבות היקרה. מוסדות עילית אלה אינם ששים לקבל תלמידים דתיים ואינם מקדמים בברכה את אמונותיהם. מאז 1983 בוגרי בתי הספר התיכוניים הדתיים מסוג אימאם-האטיף זכאים להירשם לכל מוסדות ההשכלה הגבוהה פרט לאקדמיות הצבאיות. רק בוגרי בתי הספר התיכוניים ומכללות למורים השייכים לזרם החילוני, ובוגרי בתי הספר המבוקשים של אנטוליה רשאים להירשם לאקדמיות הצבאיות. זאת ועוד, האקדמיות הצבאיות נשארו בתחום אחריותם של ראשי הצבא ולא של משרד החינוך, והן מציעות את ההכשרה האקדמית הטובה ביותר במדינה. כיתות הלימוד כאן מוגבלות ל־25 תלמידים (לעומת 60 או 70 בתיכונים של המדינה). צוער מבית הספר התיכון הצבאי קוללי הראה לי כגאוזה את שנתון המוסד: זה היה חיקוי מדויק של שנתון מכללה אמריקני, עשוי נייר מבריק ומכיל תצלומים של מעבדות מודרניות לשפות ומחשבים. הצוער התפאר גם בתכניות השלוויה ובסרטים המופקים בבית ספרו. מתקני הספורט האולימפיים שבמוסדות אלה אינם קיימים באוניברסיטאות של

⁴⁹ במקום אחר הראיתי שטיפוח מנטליות המצור בתכנית הלימודים העניקה בלי משים פירוש חדש למחלוקת היסטוריות שהיו קיימות לפני קום הרפובליקה ברמה המקומית: תלמידים מוסלמיסטיים טענו שהם את האיום הפנימי משמאל עם שכניהם בני טהטאג'י הכופרים, כוחות העצים האליים הנוודים לשעבר, וטוענים שצאצאי הנרצחים הארמנים שהיו לפנים ביילה ישונו מחוץ-לארץ לתבוע את רכושם האבוד (Kaplan, 1996).

המדינה, וכמובן שאינם קיימים בבתי הספר התיכוניים. בוגרי האקדמיות הצבאיות במונטסטיר, קוללי וארוורום אף מקיימים ביניהם רשת מסועפת של קשרים חברתיים, ורבים מהם זכו במשרות חשובות בצבא (Birand 1991). בין בוגרים אלה היו גם מפקדי צבא שחוללו את ההפכה של 1980.⁵⁰

כמגינים נאמנים של המדיניות החילונית מבית מדרשו של אתאטורק, מסרבים ראשי האקדמיות הצבאיות לקבל למוסדותיהם תלמידים בעלי נטייה דתית. חברי פרלמנט דתיים ניסו לעקוף באמצעים משפטיים את תנאי הקבלה כדי שגם בוגרי בתי הספר התיכוניים מסוג אימאם-האטיף יוכלו להתקבל למוסדות היוקרתיים ורבי העוצמה האלה. במסגרת תכנית החומש החמישית של הממשלה (1985–1989) הקימו חברי פרלמנט אלה את בתי הספר התיכוניים המבוקשים "אימאם-האטיף אנטוליה", שבוגריהם רשאים לכאורה להירשם לאקדמיות הצבאיות כמו תלמידי הזרם החילוני של "התיכונים של אנטוליה".⁵¹ ראשי הצבא הצליחו להגיב למהלך זה בבדיקת תקופתיות שבין מזהים תלמידים בעלי אמונות דתיות ומדחים אותם.

מדינאים ואנשי רוח דתיים הפנו אפוא את הסוגיה אל תחום הדיון הציבורי. דוגמה אחת של ביקורת כזאת שזכתה לפרסום רב הופיעה בעיתון הדתי *Zaman* ב־30 בינואר 1990. אוקר אוקצ'י (Okcu), שנודע יותר בשם הקימאואלו אסמאיל (Ismail), עיתונאי ומחברו של רבי-המכר הדתי "עבדוללה ממינייה", מתח ביקורת על תנאי הקבלה לאקדמיות הצבאיות וטען שאורחות חייו של הממסד הצבאי לוקות במוסר ירוד. העיתונאי, שהיה מפקד סנק בעת שירותו הצבאי, רמז שהכוחות המזוינים הם אויבי הדת. "קחו, קחו את בני לאקדמיה הצבאית", כתב. "קחו רק את המעטים שאינם שותים אלכוהול ואינם מהמרים; קחו רק את המעטים אשר מתפללים וצמים". בשל מאמציו של הצבא להנהיג תפיסה תרבותית דתית יותר במערכת החינוך הלאומית לא ניתן היה להקל ראש בהאשמות אלה; הן הסופר הידוע והן עורך העיתון נקנסו בעוון הוצאת דיבה.

עיתונאים אינם היחידים המערערים על מדיניות הקבלה של האקדמיות הצבאיות. בבית הקפה של הצעירים ביילה פרק את זעמו בוגר בית-ספר תיכון אימאם-האטיף שנרשם ללימודים באקדמיות צבאיות. הצעיר שנדחה קבל מרות:

האם אנו, בוגרי בתי הספר אימאם-האטיף, איננו ילדיה של הארץ הזאת? האם לא ברא אלוהים גם אותנו? אם יש נושא ראוי לוויכוח,

⁵⁰ עד 1990 היו כל נשיאה של תורכיה בוגרי אקדמיות צבאיות, והנחילו את דרכם בשירות צבאי. הנשיאות הייתה להם גמול על קריירה ארוכה ורבת יוקרה בצבא, עד שטורגוס אוחל שם קץ למסורת הפוליטית הזאת בשנת 1990; אוחל היה הנשיא הראשון של הרפובליקה התורכית שבא מקרב האזרחים. הוא אף לא היה בוגר אקדמיה צבאית.

⁵¹ Güneş, 21 November 1990

הריהו זה שאנו, בוגרי בתי הספר אימאס-האסיפ, איננו מתקבלים לאקדמיות הצבאיות. כל השמאלנים הדורשים יותר חירויות ממלאים פיהם מים בעניין זה. אין הם מאמינים בשוויון הודמנויות כשמדובר בחינוך.

בעיני הצעיר מר הנפש הזה, לא זו בלבד שהצבא אינו מתקן עוולות חברתיות אלא שהוא מנציח את חוסר השוויון במדינה.

במידה דומה קשה לציבור הדתי העמדה החילונית, הפרו-מערבית, שנוקט הצבא בכל הנוגע לתרבות הלאומית. למרבה האירוניה, הזהות ה"מתקדמת" שהגנרלים מתהדרים בה נתפסת כמין סגיליות. אותו צעיר הראה לי בקריקטורה שהופיעה ב־28 בדצמבר 1990 ב־*Cingar* – כתב עת דתי, מיליטנטי וסטיי – המלמדת כיצד נתפס הצבא בעיני המגזר הדתי.⁵² משחקי המילים החזותיים עושים שימוש בביטויים רבי משמעות הנותנים תוקף לעמדות אלטרנטיביות כלפי החברה (Sreberny-Mohammadi and Mohammadi 1994). בקריקטורה נראה גנרל שחוז, עמוס מדליות ועיטורים, שאומר לחייל צעיר: "חייל, בוא אתי, נטייל קצת בגן [...]". הסתכל בעצי האגס האלה. מי יודע מה היו אומרים אילו היו להם פיות". והחייל משיב בלבו: "מן הסתם היו אומרים שהם עצי תפוח ולא אגס". הצייר כיוון לביטוי תורכי עממי המלמד עד כמה הצבא מנותק מערכי הציבור הדתי בימינו. האמרה "עץ אגס אינו מצמיח תפוחים" (*armut ağacı elma vermez*) פירושה שאין לצפות מאדם שיעשה מה שאין מטבעו לעשות; לאמור, הגנרלים רחוקים מלהיות מופת למנהיגות. מתוך הקריקטורה הצטיירו ראשי הצבא בעיני הצעיר כדובים, שבתורכיה רואים בהם כבעלי חיים חסרי בינה. את הגנרל שבציור דימה כמין "אדון אגס הבר" (*ahlat ağası*) בעל תכונות של דוב, דימוי המסמל וקן חסר דעה שאינו מבחין בין טוב לרע. הוא אף האשים את הגנרלים שהם דוחפים למודרניזציה בכל מחיר, על חשבון המורשת האסלאמית של הארץ. כפי שניסח זאת, הגנרל בקריקטורה דומה לדוב כמשל העממי "ארבעים סיפורים מי ידע – כולם אודות אגסי בר". אחדים מחבריו של הצעיר, שכותר ההבחנה שלהם היה נחות משלו, היו שותפים אף הם לכעסו על יחסו המתנשא של הצבא כלפי הציבור. צעיר אחר שישב בבית הקפה הוסיף ואמר שהקצינים הגבוהים משיגים תמיד

52 כתב העת הנפוץ ביותר בתורכיה הוא השבועון הסטיי *Girgir*, המלא ונדוש קריקטורות פוליטיות. בשנת 1990 הפיקה העיתונות הדתית שלושה כתבי עת סטייים מיליטנטיים, *Dinazor* ו־*Fit*, *Cingar*, כדי להתחרות בהשפעתו של *Girgir*, התוקף לא פעם את השפעתו הגוברת של הציבור הדתי בחינוך ובפוליטיקה של התרבות הלאומית. בשמותיהם של השבועונים האלה באה לידי ביטוי בידור עמדתם הפוליטית כלפי הסטאטוס-קוו. המילה *girgir* משמעה "דוב לעגני" ואילו *cingar* פירושה "מתלוקת רועשת"; *fit* פירושו "התססה", ו־*dinazor* הוא משחק של המילה דינזאור עם מכל המשמעות "עוקצים את הדת".

את רצונם ביד רמה. הוא הבהיר את דבריו בעזרת הפתגם העממי "הדובים אוכלים את האגסים הטובים ביותר", דהיינו – המזל מאיר את פניו לטיפשים; במילים אחרות, רק הגנרל שבקריקטורה וקצינים החושבים כמותו נהנים מפרות ההשכלה האקדמית שלהם: השפעה כלכלית ופוליטית כארץ שמשאביה אינם מתחלקים שווה בשווה.

סוף דבר

במאמר זה ניסיתי להראות כיצד תכנית הלימודים הנוכחית בבתי הספר בתורכיה פועלת לחשל את הקשרים הרגשיים בין הצבא לבין האוכלוסייה האזרחית. מערכת החינוך להמונים, שכל הילדים בה לומדים מספרי לימוד אחידים, מחנכת בשיטתיות ובהתמדה ליחס אישי כלפי הצבא, מטפחת יחס זה ומאשרת אותו. באמצעות ניתוח תכנית הלימודים לפרטיה הראיתי כיצד אישור עצמי מיליטריסטי זה של ההיסטוריה נוקק לעיבוד מחדש בלתי-פוסק במסגרת התמורות החברתיות, הפוליטיות והתרבותיות המתרחשות במדינה. בהתחברו אל המורשת הדתית של האזרחים המוסלמיים רתם הממסד הצבאי לעגלתו לאומיים בעלי גטייה דתית, פטרוניה של "הסינתזה התורכית-אסלאמית". במחזור אידיאולוגיה ממלכתית מהתקופה הקדם-רפובליקאית החזיר הצבא לתחייה את ברית-התאומות העוסמאנית נחלת העבר, "דת ומדינה", שבגדרה לומדים כל ילדי המדינה לראות את עצמם כמגיני האמונה. בהקשר הגיאוגרפי-פוליטי הלאומי הזה החיה הצבא זהויות דתיות קיבוציות ישנות בהגדרו חתרנות פנימית וחינוכית. שמאלנים ולא-מוסלמים נכרכים יחד בקטגוריה אחת, ושני "איומים" אלה כאחד מוצגים כאילו הם חותרים תחת המורשת האסלאמית של הארץ. למרבה האירוניה, הצבא – נאמן מוצהר של הרפובליקה החילונית מבית מדרשו של אתאטורק – הוא שסייע לשיבת האסלאם אל מערכת החינוך הלאומית. עם זאת, פתוח ברור עד היכן תימשך שותפות זאת שבין הצבא לבין הדתיים הלאומיים בתחום החינוך. בשנת 1910 ציין סגן הקונסול הבריטי במרסין, הסרן טאונזונד (Townshend), ש־"ben asker im [אני חייל] היא האמירה הגאה ביותר שיכול תורכי לומר, מלבד ההצהרה שכבר עלה לרגל למכה" (Townshend 1910: 161).

גם כיום מוסיפים רבים מאורחי הרפובליקה החילונית לזהות את עצמם כמוסלמים ואת תורכיה כאומה של לוחמים. אבל התרבות הפוליטית החילונית והפוליטיקה התרבותית הדתית בתורכיה של ימינו שונות תכלית שינוי מאלה ששררו באימפריה העוסמאנית שתיאר הסרן טאונזונד. כפי שהראיתי, ב־1990 סירב הצבא לקבל לאקדמיות הצבאיות את בוגרי בתי הספר התיכוניים הדתיים. כיום שני סוכני התרבות העיקריים של האומה התורכית נאבקים על עמדותיהם הנבדלות בתוך מערכת החינוך

- Güvenç, Bozkurt et al., 1991. *Türk-İslam Sentezi*, Istanbul.
- Hale, William, 1994. *Turkish Politics and the Military*, London.
- Helling, George and Helling, Barbara, 1986. "Values Implicit in Turkish Images of Human Types: An Empirical Approach", *Turkish Studies Association Bulletin* 10: 87-97.
- Kaplan, Samuel W., 1996. *Education and the Politics of National Culture in a Turkish Community, Circa 1990*, Ph.D. dissertation, University of Chicago.
- Kazamias, Andreas M., 1966. *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, Chicago.
- Kinross, John Patrick, 1954. *Within the Taurus*, London.
- Leder, Arnold, 1976. *Catalysts of Change: Marxist versus Muslim in a Turkish Community*, Austin.
- Lerner, Daniel and Robinson, Richard D., 1960. "Swords and Ploughshares: The Turkish Army as a Modernizing Force", *World Politics* 13: 19-44.
- Lewis, Bernard, 1968. *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford.
- Lynn, John A., 1984. *The Bayonets of the Republic: Motivation and Tactics in the Army of Revolutionary France, 1791-94*, Urbana.
- Magnarella, Paul, 1982. "Civil Violence in Turkey: Its Infrastructural, Social and Cultural Foundations", in: Çiğdem Kâğıtçıbaşı (ed.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, Bloomington.
- Mardin, Şerif, 1978. "Youth and Violence in Turkey", *Archives européennes de sociologie* 19: 229-254.
- Olson, Emilie, 1985. "Muslim Identity and Secularism in Contemporary Turkey: 'The Headscarf Dispute'", *Anthropological Quarterly* 58: 161-171.
- Parmaksızoğlu, İsmet, 1988. *Türkiye Cumhuriyeti, İnkilâp Tarihi ve Atatürkçülük*, İstanbul.
- Sirman, Nükhet, 1990. "State, Village, and Gender in Western Turkey", in: Andrew Finkel and Nükhet Sirman (eds.), *Turkish State, Turkish Society*, London, 21-51.
- Sperber, Dan, 1975. *Rethinking Symbolism* (tran. Alice A. Mouton), New York.
- Sreberny-Mohammadi, Annabelle and Mohammadi, Ali, 1994. *Small Media, Big Revolution: Communication, Culture and the Iranian Revolution*, Minneapolis.
- Szyliowicz, Joseph S., 1972. *A Political Analysis of Student Activism: The Turkish Case*, London.
- Townshend, A.F., 1910. *A Military Consul in Turkey: The Experiences and Impressions of a British Representative in Asia Minor*, London.

בכללה. בשנת 1995, כשהצליחה מפלגה דתית ("מפלגת הרווחה") להקים ממשלה בפעם הראשונה בתולדותיה של הרפובליקה התורכית, חששו ראשי הצבא שאופייה החילוני של המדינה נתון בסכנה. לפיכך תבעו אנשי הצבא חברי "המועצה לביטחון לאומי" ב-28 בפברואר 1997 ליישם מיד את החוק לשמונה שנות חינוך חובה, צעד שמשמעותו עמידה על כך שכל הילדים בכיתות א'-ח' ילמדו במערכת חינוך של זרם אחד. התוצאה הייתה ביטול של חטיבות הביניים בתכנית השבע-שנתית של בתי הספר מסוג אימאם-האטיפ.⁵³ מהלך זה מונע בפועל מתלמידים שלמדו בבתי ספר דתיים להתחרות בהצלחה על מספר המקומות המוגבל באוניברסיטאות, וייתכן שהוא תוסס בפניהם את הדרך לשליטה בפוליטיקה. בתרבות ובחינוך. ואלם המאבק בין אוריינטציה חילונית לאוריינטציה דתית בתרבות הפוליטית עדין לא תם. כל אחד מן הצדדים מנסה לשכנע את הציבור לתמוך ולהשתתף בקהילה לאומית שתישא את האופי המועדף עליו. במלחמת עמדות נמשכת והולכת זו, מורשתו הצבאית של העם התורכי בתור גורם מאחד תהיה נושא מפלג עד מאוד.

מאנגלית: יוסי מילוא

53 פעם אחת לפני כן – לאחר המזכר של 1971 – יצא הצבא לפעולה נמרצת נגד בתי הספר של המסלול הדתי. לפי חוק מיום 4 באוגוסט 1971 בוטלו חטיבות הביניים מסוג אימאם-האטיפ. בשנת 1974 חודשה פעילותם בעקבות עסקה בין "מפלגת ההצלה הלאומית" הדתית ובין "מפלגת העם הרפובליקאית" (Dinçer 1998: 111).

ביבליוגרפיה

- Berkes, Niyazi, 1964. *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal.
- Bertaud, Jean-Paul, 1988. *The Army of the French Revolution: From Citizen Soldiers to Instrument of Power* (tran. R. R. Palmer), Princeton.
- Birand, Mehmet Ali, 1991. *Shirts of Steel: An Anatomy of the Turkish Armed Forces* (trans. Saliha Paker and Ruth Christie), London.
- Dilipak, Abdurrahman, 1990. *Bu din benim dinim değil: "resmi din" öğretisine eleştirel bir yaklaşım*, İstanbul.
- Dinçer, Nahid, 1998. *1913'ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi*, İstanbul.
- Finer, Samuel E., 1975. "State- and Nation-Building in Europe: The Role of the Military", in: Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 84-163.
- Gramsci, Antonio, 1985. "Art and the Struggle for a New Civilization", In: David Forgacs and Geoffrey Nowell-Smith (eds.), *Selections from Cultural Writings/ Antonio Gramsci* (tran. William Boelhower), Cambridge, Mass.

Turan, Osman, 1955. "The Ideal of World Domination Among the Medieval Turks", *Studia Islamica* 4: 77-90.

Türkdoğan, Orhan, 1988. "Doğu Anadolu'da tıbbi folklor açısından sağlık-hastalık sistemi üzerine bir araştırma", *Türk dünyası araştırmaları* 52: 19-27.

עיתונים וכתבי עת בתורכית:

Pulse
Tebliğler Dergisi
Cumhuriyet
Nokta
Güneş
Zaman
Türkiye
Cingur

מקראות לבתי ספר:

İlkokul Türkçe 4, 1990
İlkokul Türkçe 3, 1990
Hayat Bilgisi 2, 1992
Hayat Bilgisi İlkokul 3, 1991
Türkçe İlkokul 2, 1986
İlkokul Türkçe Ders Kitabı 4, 1990
Ortaokul için Millî Coğrafya Ana Ders Kitabı I, 1987
Hayat Bilgisi 3, 1984
Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi, orta 3, 1987
Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi, orta 2, 1987
Vatandaşlık Bilgisi, ortu 3, 1987

אוריינטליזם וסדר העולם כתערוכה¹

טימותי מיטשל

באמצעות התערוכות העולמיות באירופה של המאה התשע עשרה, כוחן המאמר מנגנונים מודרניים של ייצוג ידע ואירגונו. מנגנונים אלה, שהונחו על ידי השיח האוריינטליסטי, היו חלק מדרכי הפעולה של המפעל הקולוניאלי. התערוכות העולמיות היו אמצעי אחד מני רבים ששימשו את הקולוניאליזם במטרה ליצור רושם של וראות וסדר מודרניים, לארגן את ייצוג העולם הלא-מערבי, להמציאו מחדש ולשלוט בו. "המזרח" הוצג לפיכך בתערוכות אלה כאובייקט שהומצא מחדש בהתאם למערך הדימויים שיצר השיח האוריינטליסטי. המאמר מתאר גם את החוויה שחוו נוסעים ערביים שביקרו בתערוכות הללו כאשר נפגשו עם אופן ייצוג התרבות שממנה באו. בחלקו השני של המאמר נבחנים כתביהם של נוסעים אירופיים שביקרו במזרח כמדיום נוסף, הפעם סקסטואלי, שיצר וייצג את האחר הלא-מערבי. עוצמתן של הודרכים החדשות לארגון ידע וליצירת הסדר המודרני, כמו גם עוצמתו של השיח האוריינטליסטי, באו לידי ביטוי באופן שבו תיארו נוסעים אלה את המזרח. בביקוריהם תפסו אותו על רקע מערך הדימויים שהתגבש באירופה עוד בטרם הם הגיעו לאיזור. המחבר תושף את האמצעים שנקטו הנוסעים האירופיים כאשר נוצר פער בין הדימוי לבין המציאות, ומתחקה אחר ההשפעה שהייתה לכך על ההבחנה בין המציאות לבין ייצוגיה.

הטענה, כי בנייתו של סדר העולם הקולוניאלי קשורה בהתגבשות צורות מודרניות של ייצוג ושל ידע, הייתה זה מכבר לעניין שבשגרה. קשר זה נבחר באורח מעמיק ביותר

1 Mitchell, Timothy, 1992. "Orientalism and the Exhibitionary Order", in: Nicholas Dirks (ed.), *Colonialism and Culture*, Ann Arbor, 289-317. מאמר זה מעדכן ומרחיב את מאמרי: Mitchell 1989. שני המאמרים מבוססים על הפרק הראשון בספרי: *Colonising Egypt* (1988).

על הערות שהעירו בקוראס גרסאות קודמות של הויבור אני מדה ללילה אברילור (Abu-Lughud), לספניה פאנדולפו (Pandolfo) ולמשתתפים בוועידה על קולוניאליזם התרבות שהתקיימה בתורש מאי 1989 באוניברסיטת מישיגן.